

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ (Київ)

“ПОДАЙ ДУШІ УБОГІЙ СИЛУ...”

(Україна і Казахстан у пошуках національної ідеї)

Перебуваючи на засланні на території нинішнього Казахстану, Тарас Шевченко робив перехід у складі Аральської описової експедиції від Орської фортеці до Раїмського укріплення. Там, у степу, “в цій мертвій пустелі” він побачив розкішне зелене дерево. Поета це надзвичайно здивувало. Навколо цього дерева, яке казахи називали ауліе-агач, і на його гілках набожні казахи навішали шматки різнокольорових, переважно червоних смужок тканини, пасми пофарбованого кінського волосся, шкіру дикої кішки...

Невідомо, чи Шевченко почув від місцевих казахів легенду про сокиру і святе дерево, чи сам придумав, але 1848 р. він напише вірш “У Бога за дверми лежала сокира”, в якому образно вивіє цю легенду.

Багато лиха наробила на квітучій казахській землі сокира, яку вкрав у Бога казах і став нею рубати на дрова зелену діброву. Вирвалася з рук казах ця Божа сокира і сім літ безжально вирубувала розкішні дуби і великолітні дерева – сплюндрувала-випалила ліси, села і міста, перетворила зелені простори в чорну пустиню:

*Тільки одним-одно хиталось
Зелене дерево в степу.*

Полишене Богом і сокирою, огнем непалиме святе дерево сингич-агач засвідчує покару людей за гріховні провини, застерігає від повторення варварських зазіхань на Богом дарований зелений світ природи і довкілля та вселяє надію в казахів на відродження рідного краю. Тому вони моляться біля нього, приносять йому жертви і благають,

*Щоб парости розпустило
У їх біднім краї.*

Усе навколо змертвіло, кругом лише червона глина та розпечені піски, колючі будяки і бур'яни, деінде в ярах чорніє тирса з осокою та зрідка з'явиться на горі на “захиленім верблюді” одинокий кайзак.

*Непевне діється тойді.
Мов степ до Бога заговорить.
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову і гляне
На степ і на Карабутак¹,*

¹ Невеличка річка.

*Синчичагач² кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...*

Тарас Шевченко протягом другої половини 1848 р. та першої половини 1849 року, перебуваючи на острові Кос-Арал, куди він прибув у складі експедиції після майже двомісячного плавання по Аральському морю, написав 72 поезії. Значна частина цих поезій – образно-настрове переживання і відображення природи цього забутого Богом краю, життя місцевих жителів – казахів і киргизів та виповідання свого важкого морально-психологічного стану, спричиненого ностальгічним болем-думою про Україну.

*Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Худити світом?*

Змальовуючи із особливим творчим піднесенням береги і острови Аральського моря, пустельні пейзажі осіннього Кос-Аралу, місячну ніч, казахську стоянку, укріплення Кос-Аралу, казахських хлопчиків, дівчаток, стариків, Шевченко наче передбачав, якою винятковою естетичною і суто пізнавальною цінністю будуть для наступних поколінь ці поетичні та живописні свідчення про Аральське море періоду його заслання, зображення природи цього краю, способу життя і побуту місцевого населення.

Особливо був вражений Шевченко цим деревом – символом витривалості, стійкості, незнищенності живого в цій голій пустелі, в цьому спотвореному людьми світі й тому пізніше він повертався до образу священного дерева в акварелі “Джангисагач” (1848) та повісті “Близнець” (1852).

У зв'язку з підготовою до відзначення 125-річчя від дня народження Тараса Шевченка проводилися фольклорні експедиції по шевченківських місцях. Під час однієї експедиції в Оренбурзьку область кандидат мистецтвознавства І. О. Волошин у 1938 р. здійснив запис про побутування серед казахів давньої легенди, в якій розповідається про “сингич-агач – одинок, святе, бурею обламане, вогнем непалиме дерево, якого не зміг знищити навіть жорстокий, хай несправедливий бог”³.

Образ цього священного дерева не випадково з'являється в поезії, прозі та малярстві Тараса Шевченка, бо сангич-агач символізувало якоюсь мірою і його самотню долю в цій Богом покараній пустелі, насильницьке відторгнення від рідного краю, нагадувало про інші легенди, в яких йшлося “про вигнання людини з раю – ідеального місця її буття, за порушення встановленої Творцем заборони і покарання її через необхідність жити далі в самій спотвореному світі”⁴.

Про що свідчила Шевченкові сакралізація казахами дерева сангич-агач? Передусім про намагання місцевого етносу зберегти знаки колективної пам'яті, якими

² Одиноке дерево.

³ Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ. Фольклорні матеріали експедиції до Оренбурзької області. Листопад–грудень 1938 р. Записав І. Волошин. Ф. 8, од. зб. 245, арк. 17.

⁴ Бондаренко Г. Б. Священне дерево: з історії дослідження казахських мотивів у творчості Т. Г. Шевченка. – II Международные Шевченковские чтения, посвященные 20-летию со дня создания НИИ “Институт Тараса Шевченко...” Сборник материалов. – Оренбург; Уфа, 2013. – С. 82.

для них були також поховальні обряди, ритуали, кургани, публічні простори, надмогильні статуї, Аральське море, колодязі в пустелі та й сама пустеля як місце репрезентації пам’яті. Український поет-засланець, який народився і підрастив в діаметрально іншому природному середовищі, важко сприймав цей пустельний, непривабливий ландшафт. “Неначе злодій, поза валами” прокрадався в святу неділю солдат Шевченко в поле, понад річку Урал, щоб подивитися “на степ широкий, мов на волю”.

*І на гору високою
Виходжу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такі –
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зелені, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.
 (“А. О. Козачковському”)*

Та Шевченко відчував, усвідомлював, що цей етнопростір зберігає скупі, поодинокі знаки національної пам’яті, репрезентує образи і метафори історичного буття казахів. Навіть здатний відроджувати образи, символи та ідеї з колективної уяви цих етносів, яких називали то киргизами, то казахами, казаками, кочівниками...

Згадаймо, в листі до А. І. Лизогуба 16 липня 1852 р. Шевченко писав із Новопетровського укріплення про те, як його немилосердно душить неволя “в цій пустелі”, а самотність – його найлютіший ворог: “В этой широкой пустыне мне тесно – а я один. До вас, я думаю, не дошло сведение, где именно это *Новопетровское укрепление*, то я вам расскажу. Это будет на северо-восточном берегу *Каспийского моря*, на полуострове *Мангышлаке*. Пустыня, совершенная пустыня, безо всякой растительности, песок да камень, и самые нищие обитатели – это кочующие кой-где *киргизы*. Смотря на эту безжизненность, такая тоска одолеет, что сам не знаешь, что с собой делать, и если б можно мне было рисовать, то, право, ничего не нарисовал бы, так пусто. Да я до сих пор не имею позволения рисовать, шестой год уже, ужасно!”⁵

Нічого дивного в тому не було, що для Шевченка цей материк іншої етнокультури, ця система життєдіяльності місцевої соціальної спільноти, ці принципи взаємодії кочівників із довкіллям були чужими, невідомими. Але викликали цікавість, бажання пізнати їхній світ і зрозуміти, чому мешканці безмежної пустелі такі пригнічені, душевно втомлені, упосліджені, чому, з яких причин і з чийої волі відбувається руйнація сформованої багато віків тому назад кінно-кочової цивілі-

⁵ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів : У 12 т. – Київ : Наукова думка, 2001–2014. – Т. 6. – С. 63.

зації, яка виробила оптимальну систему взаємодії з природним середовищем, із суворим для виживання довкіллям.

Озираючи оком і осмислюючи цей невідомий і чужий етнотериторіальний простір, цей материк унікальної етнокультури (“Много есть любопытного в киргизской степи и в Аральском море...”⁶, – писав поет до Варвари Репніної 14 листопада 1849 р.), Тарас Шевченко передусім задумувався над долею рідного краю, над проблемою духовного і політичного відродження свого народу. Тому поет і прагнув оживити в національній пам’яті історичні міти, перекази, легенди, реальні історичні події та народних героїв – формував своєрідну систему спільних цінностей, традицій, символів. Можливо казахська легенда про Божу сокиру і святе дерево, яка таїла в собі сакральний код давнього тюркського етносу – казахів, якоюсь мірою стимулювала уяву і пам’ять українського поета на образне осмислення гіркої долі його “безталанної країни”, яку Господь так жорстоко покарав колоніальним плундруванням і ганебним невільництвом.

Такою ж оскверненою землею, якою відкрилася казахська земля українському засланцеві, була для Шевченка рідна Україна, цей, з одного боку, “край прекрасний, розкошний, багатий”, цей “світ тихий, край милий”, а з іншого, не спогадально-мрійного, а реального погляду – “окрадена земля”, “розрита могила”, “окрадені гори”, “не своя земля”.

Україна завмерла, застигла в колоніальних “обіймах” Російської імперії, тому поет зобов’язує себе мобілізувати рідне слово для духовного оздоровлення національної свідомости, заради того, щоб “сполучити й оживити спаралізовані складники нації, вдихнути історичне життя в завмерлий національний організм”⁷.

Це необхідно робити, усвідомлює поет, бо

*... заснула Вкраїна,
Бур’яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала...
(“Чигрине, Чигрине”)*

Мимоволі зринає в пам’яті образ Шевченкової сокири як символічного уособлення кари-мсти за сплюндровану “Україну убогу” та радикального засобу пробудження “хиренної волі” заради торжества ідеальної спільности людей, справедливого людського співжиття у власному національному Домі.

*І на оновленій землі
Врага не буде супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.*

Образ сокири і в казахській легенді, і в поезії Тараса Шевченка символізує Божу кару за содіяне зло, що здійснюється з руйнівною люттю, мстиво, криваво, з фатальною засліпленістю. Шевченко остерігає злочинців від безоглядних

⁶ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів : У 12 т. – Т. 6. – С. 48.

⁷ Маланюк Євген. Книга спостережень. Статті про літературу. – Київ : Дніпро, 1997. – С. 130.

знущань над “найменшим братом”, лякає їх неминучою помстою, мстивим бунтом і жорстокими самосудами:

*Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...*

(“Осії. Глава XIV”)

Згодом Шевченко все частіше буде згадувати Господні заповіді, спрямовані на плекання таких моральних настанов, як милосердя, добро, справедливість, співчуття, любов до ближнього, та на просвітлення людських душ Христовою правдою братолюбія:

*А всім нам вкупі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли.*

Саме національне світобачення, християнські цінності й заповіді, національне самовизначення поета і художника вивершили таку систему морально-етичних координат та життєвих ціннісних орієнтацій, яка відповідала тогочасним суспільним запитам і відкривала перспективи формування національної ідентичності та національної самоорієнтації українців.

Особливо важила для утвердження національної колективної ідентичності історична пам’ять, історичне самоусвідомлення українців, увиразнення ними на основі мовного самовизначення та спільної культурної спадщини, пізнання батьківщини як єдиного рідного краю, самого образу України як священної землі предків, сучасників і майбутніх поколінь. Шевченко, намагаючись зруйнувати інфіковане в суспільну свідомість уявлення про Україну як про провінцію в Російській імперії під назвою Малоросія і про українця як малороса, хохла, православного, закликає своїх земляків (так найчастіше поет і звертається до своїх сучасників в Україні) пізнавати й любити свій край, природу, історичну минувшину і сьогодення “нашої бідної України”, “нашої любові України”.

Сам поет, перебуваючи на чужині в ганебному статусі рядового солдата-засланця, вимріявав той день, коли він із Божою поміччю побачить знову “свою безталанну країну”, і схожі на найкращий на тім світі рай – рідні Андруші, і “Дніпро крутоберегий”, і “сині Трахтемировські гори”:

“Боже мій, Господи єдиний! Чи гляну я на ті гори коли-небудь хоч одним оком? Ні! Ніколи я їх не побачу! А хоч і побачу, то, може, з того світа, або на сім світі присняться коли-небудь.

А! Цур йому. Лучше його й не згадувать, а то як згадую що-небудь про нашу бідную Україну, то сльози так і закапають із старих очей”⁸.

Трахтемирів, Київські гори, Дніпро, високі могили, вишневий садок, лани широкополі, червона калина, висока тополя – ці та інші природні ідентифікати

⁸ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів : У 12 т. – Т. 6. – С. 78.

і образи-символи означували конкретну етнічно-географічну і територіальну цілісність, реальний національний етнопростір, який поет-художник наповнював національно-культурними, духовними та історіософськими смислами.

Як зазначає видатний британський культуролог і політолог Ентоні Д. Сміт, одним із головних процесів у формуванні націй є “*територіалізація* – проживання більшості спільноти на батьківщині та зміцнення колективних спогадів і любови до конкретних історичних територій із визнаними кордонами”⁹. У процесі історизації природного середовища, освячення краєвидів і самої батьківщини – храмів і місць вічного спочинку полеглих національних героїв, річок і гір, полів битв і колективних могил народ набуває могутній культурний ресурс “для підтримки чуття національної ідентичності”¹⁰. Ентоні Д. Сміт визначає національну ідентичність як “*неперервне відтворення та реінтерпретацію структури вартостей, символів, спогадів, міфів і традицій, що становлять характерну спадщину націй, та ідентифікацію індивідів із цією структурою і спадщиною*”¹¹.

Шевченко й прагнув образно трансформувати ці національні символічні ресурси, спрямувати їхню ідейно-смыслову енергію завдяки божественному Слову до тих, хто хирів під імперським гнітом на його рідній батьківщині, яку Росія перетворила в пригнічену комплексом меншовартости Малоросію.

Саме тому в його образному сприйнятті та художньому вираженні Україна “оживала” в таких персоніфікаціях, як “вдова”, “матір”, “ненька”, “дружина”, “небога”, “мила земля”, “висока тополя”, “святая родина” та інших означеннях поняття “батьківщина”¹². Культивування образу батьківщини пробуджувало чуття спільної пам’яті, спільної історичної долі, сприяло відродженню національної спільноти, яка володіє священною етноісторією і певним типом культури, оригінальними видами традицій, власною мовою і живе на певній, історично конкретній території.

Шевченко не лише відчував, але й усвідомлював могутню ідейно-емоційну силу національних культурних, релігійних, духовних вартостей, традицій, мітів, спогадів, символів, завдяки яким він прагнув увиразнити в суспільній свідомості уявлення про колективну історико-культурну єдність українців і цим самим формувати, висловлюючись сучасною термінологією, національну колективну ідентичність. Для поета і художника Шевченка важливо було повернути українцям чуття спільної етнічної належності й національної гідності, відродити історичну пам’ять-славу, мобілізувати народний дух задля національного самовизначення й боротьби за свободу і незалежність – за утвердження “*своєї правди, І сили, і волі*” в своєму національному Домі.

Пропонуючи своїм землякам, звісно, в образній формі, своєрідний набір настанов і цінностей, які внаслідок емоційних переживань, що їх інспірували його поетичні й мистецькі твори, збуджують процес мислення, активізують діалог із самим собою, Шевченко прагнув допомогти людині усвідомити себе в соціальному

⁹ Ентоні Д. Сміт. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – Київ : Темпора, 2010. – С. 69.

¹⁰ Там само. – С. 70.

¹¹ Там само. – С. 40.

¹² Брижицька Світлана. “Я не одинокий...” Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.). – Черкаси : Брама. Україна, 2006. – С. 69.

і національному просторі, відродити власну ідентичність. Він, як член Кирило-Методіївського братства, свідомо брав на себе зобов'язання будити приспалий національний дух, спрямовувати енергію свого народу на звільнення від імперської деспотії заради самостійного життя в рівноправному союзі з іншими поневоленими слов'янськими народами. Програмні цілі Кирило-Методіївського братства цілком збігалися із тими завданнями, які ставили перед собою інші європейські таємні політичні організації – “Молода Італія”, “Молода Польща”, “Молода Німеччина”, згодом “Молода Швейцарія”, “Молода Європа”, для яких головним політично-суспільним імперативом була вільна, суверенна нація, рівноправна в єдиній сім'ї народів Європи. Кожен із уярмлених монархічною деспотією слов'янських народів прагнув культурно-мовного ренесансу. Національно-культурні діячі, духовні провідники формували спільні ідеї, настрої, почуття завдяки відродженню історичної пам'яті, народних звичаїв і традицій, національних простонародних мов, плеканню чуття предківської батьківщини завдяки історизації природного середовища і місць проживання певної етнічної спільноти.

Лідери українського національно-культурного руху прагнули передусім обґрунтувати існування народної культури, яка засвідчує своєрідність, окремішність, відмінність української культури від інших культур, а, отже, відмінність народу українського від інших народів. Передусім від російського і польського. Необхідно було утвердити народну мову як окрему, самостійну мову, аргументовано відкинути звинувачення на адресу української мови як “південноросійської говірки”, “наріччя”, відкрити духовний потенціал рідної мови – мови української цивілізованої спільноти, і на її основі творити нову сучасну культуру як самостійне явище світової культури.

Саме поява книг народною мовою – “Енеїди” І. Котляревського в 1798 р., етнографічних праць М. Цертелєва, З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, альманаху “Русалка Дністровая” (1837 р.). “Кобзаря” (1840 р.) Т. Шевченка, діяльність Кирило-Методіївського братства в Києві в 1846–1847 рр. і Головної Руської Ради у Львові в 1848 р. засвідчили національно-культурне відродження української нації та політичне пробудження українського народу на новому етапі національно-визвольного руху.

Безперечно, передусім із Шевченком пов'язаний культурно-літературний, мовний та історичний ренесанс України, який стимулював утворення політичних організацій і рухів, спрямованих на досягнення повної незалежності. Суверенна культурна спільнота, що формувалася внаслідок духовного й культурного відродження нації, виступала єдиним повноправним джерелом політичної влади. З цією метою і здійснювалася “народнокультурна мобілізація” (Ентоні Д. Сміт), програму якої запропонувала національна інтелігенція, надавала цьому всенародному рухові політичної легітимності та дозволяла “обернути духовне й культурне перетворення на політико-соціальну революцію”¹³.

Національна культурно-історична спільнота, що поставала внаслідок народнокультурної мобілізації, не могла зупинитися на своєму шляху до подальшої легітимізації і закономірно “вимагала” внаслідок увиразнення національної

¹³ Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. – Київ: Основи, 1994. – С. 137.

ідентичности створення політичної нації – незалежного і об'єднаного спільними ідеалами і цінностями політичного утворення в межах певної території.

Стимульований багато в чому творчістю Тараса Шевченка, його поетичною, культурно-освітньою діяльністю і страдницькою долею, національний ідеологічний рух розвивався, ширився і спрямовувався в русло виборення незалежності України, досягнення єдності та ідентичности українського народу.

Слід зважати на те, що саме на часи Шевченка припадає активна реалізація Російською імперією загальноросійського проекту, головним завданням якого було формування шляхом акультурації та асиміляції інших, неросійських народів російської національної ідентичности на основі російського титульного етносу¹⁴. Домінувала ідея загальноруської, загальноросійської нації, яка мала об'єднувати всіх східних слов'ян, утверджувалася концепція політичної поліетнічної нації, яка в ідеалі повинна була охопити всю Російську імперію¹⁵. З метою розчинення нового колоніального об'єкта в загальноросійському морі російської національної, по суті, імперської ідентичности Україну позбавляли власної національної історії, мови, головних символічних атрибутів окремої нації. Водночас здійснювалася інституціонально-адміністративна інтеграція усіх неросійських територій – колоніальних частин Російської імперії. Цей же імперський проєкт упроваджувався і в новому імперському утворенні – СРСР, в якому залучено нові механізми інтеграції до цього наднаціонального утворення, етнокультурної асиміляції та примусового російщення мешканців колоніальних територій.

Знову в Росії лунають заклики звернутися до витоків – до відродження головного архетипу російської самосвідомости, який колись проголосив ігумен Філофей в посланні до великого князя Василя III і який зводився до ідеї “святої Русі”, до універсального, всесвітнього значення Московського царства та “вселюдського покликання Росії”¹⁶. Знову з'являється образ Росії як “странствующего Царства”, в який закладається “політична претензія на імперську традицію всесвітньої влади: Москва – Третій Рим”¹⁷.

Саме непогамовні імперські політичні амбіції та заманливий образ відродженої Росії у традиційному ореолі “странствующего Царства” й “погнали” нинішню російську владу в український Крим, на Схід України “мечем і хрестом” демонструвати, як російська душа “боліє” світовими проблемами. І впроваджувати так звану російську “православно-християнську ідентичність”, реалізовувати на територіях колишньої Російської імперії “політику панросійської ідентичности” (Наталя Пелагеша). Особливо активно політика наднаціональної панросійської ідентичности впроваджується на теренах України: “На території України ця політика проводиться за такими напрямками: збереження та посилення домінуючих позицій російської мови, формування єдиного інформаційно-комунікативного

¹⁴ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург: Алетей, 2000.

¹⁵ Миллер Алексей. Империя Романовых и национализм. – Москва: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 71.

¹⁶ Зеньковский В.В. История русской философии. – Москва: Академический Проект : Раритет, 2001. – Т. 1. Ч. 1. – С. 47.

¹⁷ Василенко Ирина. Создался образ России. Социокультурные основы имиджевой стратегии России. – “Свободная мысль”. – 2014. – № 1 (1643). – С. 88.

поля, відновлення уніфікованого науково-освітнього простору, створення спільного культурно-символічного простору, деконструкція українського національно-історичного нарративу”¹⁸.

Цей потужний тиск інформаційних потоків із Російської Федерації призвів до формування в суспільній свідомості мешканців передусім Автономної Республіки Крим і охоплених нині полум’ям війни Донецької і Луганської областей наднаціональних, звісно, панросійських стереотипів сприйняття і поведінки. Україна майже нічого не зробила для того, щоб забезпечити пріоритети державної інформаційної політики і спрямувати їх передусім на захист національного інформаційного простору та масової свідомості українського населення. Головною причиною того, що в Україні не була забезпечена інформаційно-психологічна безпека своїх громадян, є тривала, протягом чверті століття, цілеспрямована робота на українському інформаційному просторі щодо зросійщення, деукраїнізації та вестернізації українців, відсутність загальнонаціональної ідеї як стратегічної довгострокової мети розвитку українського суспільства й утвердження новітньої української державности. Ця ідея має бути пасіонарною, творчою і об’єднавчою, відповідати надіям і прагненням абсолютної більшості українського населення незалежно від соціального статусу, національності, мови спілкування, вірування та місця замешкання. По суті, йдеться про національно-державну ідеологію, яка має базуватися на системі загальнонаціональних цінностей і пріоритетів, морально-етичних норм і духовних потенціалів культури. Національна ідея призначена формувати із розмаїтого населення певну культурну єдність і політичну цілість, творити солідарну колективну спільноту, плекати чуття загальнонаціональної та соціальної згуртованості. І підносити національну самосвідомість завдяки культурно-духовному самоствердженню, відродженню і збереженню базових культурних цінностей: народних звичаїв, традицій, мови, вірувань, символів, мітів, ритуалів.

Національна ідея має “виростати” на системі суспільних мотивувань і сподівань, відповідати запитам модернізації українського суспільства, бо, як стверджував видатний філософ Сергій Кримський, “національна ідея – це насамперед соціальний проект, про який можна говорити в міру його реалізації”, хоча передусім “національна ідея – це культурний екстракт нації, це проблема національної соціальності, яка характеризує не просто концептуальні побудови, а імперативи, що визначаються історичним досвідом”¹⁹.

Очевидно, що Україна й досі не виробила чіткої стратегії довгострокового розвитку суспільства і держави. Правда, лише зараз окреслені та схвалені Верховною Радою України перспективи соціального, економічного і, певною мірою, цивілізаційного поступу українського суспільства до 2020 року – Стратегія сталого розвитку “Україна – 2020”. Але проведення кардинальних реформ, здатних забезпечити подальший розвиток України як європейської демократичної держави, здійснюється повільно, неефективно, до того ж не демонтується люмпенсько-олігархічна система, зорієнтована на євразійську модель держави – олігархономічну. А саме олігархономічна Росія транслює в українську суспільну свідомість ідеї

¹⁸ Пелагеша Наталя. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. – Київ, 2008. – С. 222.

¹⁹ Кримський С. // День. – 2009. – 24 квітня.

“русского міра” – цілий комплекс російсько-імперських та російсько-радянських цінностей, уявлень, ідеологічних переконань, упереджень. А головне, путінська Росія намагається не просто не втратити, а закріпити свої позиції у сфері російської мови, культури, освіти, науки і відродити, розвинути та зміцнити творений ще за часів Російської імперії та СРСР єдиний гуманітарний простір на пострадянській території. З цією метою Росія використовує не лише комунікативно-інформаційні засоби впливу на суспільні настрої та умонастрої, продукуючи і поширюючи ідеї сепаратизму, українофобії, чорносотенства, радянську символіку, міти та стереотипи імперського мислення і поведінки, але й військову потугу, найманців-терористів, проросійськи налаштовану політичну, воєнну та інтелектуальну еліту.

Вважаючи себе центром євразійської цивілізації, Росія активізує свої зусилля на створенні Євразійського союзу – такого об’єднання народів і держав, яке буде сповідувати спільні, звісно, продуковані центральною державою СНД – Росією, ідеологічні концепти, мітологєми і стереотипи, тотожне розуміння “спільної історії” та спільне бачення історичного розвитку. Насамперед мова йде про створення наднаціонального загальноросійського культурно-символічного простору на теренах країн СНД, забезпечення політичної консолідації та інституціонально-адміністративної інтеграції держав-членів Співдружності.

На прикладі ініціатора ідеї євразійства Республіки Казахстан можна зараз переконалися, яку велику тривогу викликали в цій країні російські амбіції в Євразійському союзі, зокрема, намагання залучити до складу учасників цього інтеграційного проєкту кандидатури держав, для яких домінантна роль Росії аксіоматична і всевладна. Власне, деякі з цих кандидатів на членство в Євразійському союзі, а саме Абхазія, Південна Осетія, Придністров’я як продукти російської агресії і анексії, світове співтовариство не визнає як державні утворення. Та крім цих штучних сателітів Росія прагне долучити до складу євразійського проєкту Киргизію, Таджикистан, Вірменію, Сербію, Монголію... І, звісно, Україну. Але, як пише дійсний член Академії юридичних наук Республіки Казахстан Тумабек Бусурманов, “перші ж кроки Росії по реалізації цих планів, розпочатих з України, вже викликали неоднозначну, якщо не сказати, тривожну реакцію всього світу, а також держав-учасників майбутнього союзу”²⁰.

Справа в тому, обґрунтовує казахстанську тривогу вчений, що Казахстан розглядав євразійську ідею передусім як духовну, яка охоплює менталітет, культуру, світогляд, світосприйняття і виступає основою формування єдиної системи поглядів рівних між собою суверенних і незалежних держав на багато аспектів життя в умовах глобалізованого світу. Казахстан лякає поспішність і настирне намагання Росії якнайшвидше сформувану новий інтеграційний союз за її лекалами та з акцентом на надмірній політизації наднаціональних інститутів, що викликає вповні обґрунтовану тривогу і настороженість: “На кону стоїть засадниче питання – про державний суверенітет і незалежність”²¹, – доходить висновку професор Тумабек Бусурманов.

²⁰ Бусурманов Тумабек. Евразийский союз: новые политико-правовые реалии. – Mangilik El. – 04.2014. – № 2(4). – С. 13.

²¹ Там само. – С. 14.

Можливо, саме практичною деформацією євразійської ідеї, як спільної для всіх тюркських народів духовної ідеї, і викликана поява національної доктрини, яку озвучив 17 січня 2014 р. Президент Республіки Казахстан у своєму Посланні до народу Казахстану “Казахстанський шлях – 2050: Єдина мета, єдині інтереси, єдине майбутнє”. Це національна ідея під назвою “Менгілік Ель” пов’язана передусім із духовним світом казахів та інших етносів, що живуть у Казахстані, зі спільною історією, культурою, традиціями, віруваннями та ідеєю власної державности – давнього політичного об’єднання багатьох тюркських племен.

Видатний дослідник величезного Євразійського простору Лев Гумільов, який половину життя присвятив вивченню “серця Євразії” – Великого Степу, що його давні греки називали Скіфією, перси – Тураном, а китайці – степом “північних варварів” – Бей-ху, згадує про гнучку і розгалужену систему під назвою “Вічний Ель”, “в якій знаходили своє місце племена степові й гірські, мешканці оазисів Согдіяни і неозорих безкраїх в ті часи низин Волги, купці й пастухи, буддисти і вогнепоклонники поряд із самими тюрками-воїнами, які сповідували “синє небо і чорну землю”²². Але саме тюркюти – цей невеличкий алтайський етнос і встановив в період із 550 по 581 рік своє владарювання на всьому Великому Степу від Китаю до Дону і від Сибіру до Ірану. Лев Гумільов зазначає, що в VI ст. тюрки, як сформована етнічна система, набувши етноландшафтної рівноваги, а, отже, відповідних соціальних форм, створили політичний інститут – “ель, як поєднання племінних союзів і військових об’єднань (орди)...”²³

Якщо виходити із визначення етнічних груп, яке подав Макс Вебер, а це “такі групи людей, котрі підтримують суб’єктивну віру в своє спільне походження внаслідок схожості фізичного типу або звичаїв, або і типу, і звичаїв; або ж унаслідок спогадів про колонізацію та міграцію”²⁴, то стосовно казахського етносу фактор колонізації та вимушеної міграції зіграв істотну роль у гальмуванні процесу формування його національної ідентичности. Стратегія колонізації, яку накинула Російська імперія, не передбачала, щоб казахи захищали і плекали свою культуру, релігійну та мовну окремішність. Більше того, буквально на очах одного покоління почала руйнуватися еко- і его- система звичного, традиційного світопорядку, колективної свідомости кінно-кочівної цивілізації. Видатний казахський мислитель, поет, історик, філософ Шакарім писав наприкінці XIX століття в поемі “Життя Забутого”:

*Когда минуло сорок лет,
Мучительно искал ответ
Я на вопрос, сотрясший свод:
Казахи, что мы за народ?*

*Ни знаний, ни культуры нет.
Разбились в партии невежд.
Нас поят ядом и дерьмом –
Чтоб стали мы внутри зверьем*²⁵.

²² Гумилёв Лев Н. Этногенез и биосфера Земли. – Москва : Изд-во “Институт ДН-ЖНК”, 1997. – С. 166.

²³ Там само. – С. 298.

²⁴ Цит. за: Гібернау Монсеррат. Ідентичність націй. – Київ : Темпора, 2012. – С. 15.

²⁵ Сыдыков Ерлан. Шакарим. – Москва : Молодая гвардия, 2012. – С. 106–107.

Наставник Шакаріма, його рідний дядько, великий поет казахського народу і мислитель Абай мріяв сам написати історію походження казахів, передусім виявити всі родові коріння свого народу, намагаючись вийти на першоджерела зародження і формування етносу. Він усвідомлював, що народний дух почав ослаблюватися, хиріти, розмиватися. “Народ втрачає цілісність”, – узагальнював Абай. Тому він і заповідає своєму учневі Шакаріму написати історію казахів, що і здійснює цей провідник культурно-духовного відродження свого народу. В 1911 р. Шакарім опублікував праці “Родовід тюрків, киргизів, казахів і ханських династій” та “Канони мусульманства”, а в наступному році – філософсько-поетичний збірник “Дзеркало казахів”.

Але, як стверджує казахський філософ, академік НАН Республіки Казахстан Гаріфолла Есім, історія казахів, які з давніх давен називають себе “вічним народом”, ще повністю не досліджена. На доказ глибокої історичної давнини казахського етносу вчений згадує про один із головних символів незалежності Казахстану – “Алтин адам”, реальним прообразом якого виступає син (чи донька) сакського, прототюркського правителя, який жив понад 2000 років тому. В чи не найбагатшому похованні в історії людства – в Іссикському кургані, було виявлено понад 4000 виробів із золота. Отже, саме з метою розбудити національну пасіонарність казахського народу, відродити й витворити новий, незалежний Казахстан й була проголошена національна ідея спільного загальноказахстанського Дому, мрія далеких предків – прототюрків-саків “Менгілік Ель”.

Ця ідея “Менгілік Ель” з’являється на кам’яних писемних пам’ятниках, установлених на честь видатного державного діяча Великого тюркського Еля – Кюлтегіна. Мрія мудрих синів Великого Степу про вічну державу “означала військово-політичну велич, економічну самодостатність, прихильність і вірність національним цінностям, толерантне ставлення до сусідніх народів, непохитність, територіальну і політичну єдність всього тюркського населення і держави”²⁶.

І Абай, і Шакарім – ці реформатори духовного життя казахського народу, жили і творили в ті часи, коли кардинально змінювався вектор розвитку казахського етнокультурного буття. Намагання Російської імперії, а згодом – СРСР, силою інтегрувати казахів в чужий соціокультурний простір, урбанізувати традиційний спосіб життя кочівників позбавляло їх природного етноландшафтного простору, традиційної культури, духовних джерел, необхідних, щоб підживити національну свідомість та відродити чуття етнокультурної ідентичності. Саме тому в умовах державної незалежності й відродилася давньотюркська ідея вічності народу і держави, завдяки якій свого часу забезпечувалася життєдіяльність кількох великих держав сивої давнини і середньовіччя – сакської та гунської, а також Великого тюркського каганату.

У Посланні Президента Республіки Казахстан Нурсултана Назарбаєва “Казахстанський шлях – 2050: Єдина мета, єдині інтереси, єдине майбутнє” ця ідея здобула друге народження, отримала нове дихання і сучасне якісне наповнення: “Ми, казахстанці, єдиний народ! І спільна для нас доля – це наш Менгілік Ель,

²⁶ Кабульдинов Зиябек. Великой Степи достояние. – Mangilik El. – 02.2014. – № 1(3). – С. 65.

наш достойний і великий Казахстан! “Менгілік Ель” – це національна ідея нашого загальнонаціонального дому, мрія наших предків”²⁷.

У чому полягає ідея “Нового Казахстанського Патріотизму”, що її проголосив Президент країни? В незалежності країни, в національній єдності, мирі та злагоді, в особливому казахстанському шляху в майбутнє. У громадянському суспільстві, високій духовності, економічному зростанні на основі індустріалізації та інновацій. У спільності історії, культури, мови, в національній безпеці та глобальній участі країни у вирішенні світових і регіональних проблем.

З метою реалізації загальнонаціональної програми “Стратегія – 2050”, яка передбачає завдяки модернізаційному ривку входження Казахстану до числа 30 найрозвинутіших країн світу, розробляється і буде прийнятий патріотичний акт “Менгілік Ель”.

Як бачимо, влада сучасного Казахстану вважає чи не найактуальнішою проблемою вироблення і реалізацію ефективної національної ідеї, на основі якої і витворюється програма консолідації діяльності всього казахстанського суспільства під назвою “Стратегія – 2050”. Очевидна необхідність наснажити суспільні настрої та індивідуальні почуття цією пасіонарною ідеєю “Менгілік Ель”, надати суспільству систему ціннісних орієнтацій, сформувати національну ідентичність, в основі якої є чітка уява про джерела походження та історичного розвитку власного етносу, мови, культури, взаємовідносини із іншими етносами, про національні ідеали та орієнтири майбутнього держави як нової культурної, соціальної та економічної організації. Головний акцент у казахстанській “Стратегії – 2050” робиться на формуванні нації-держави зі своїм непорушним територіальним імперативом, здатної не тільки самозберегтися в новому глобалізованому світоустрої, але й посісти домінуючу позицію завдяки активній і мультивекторній взаємодії із сучасною світовою економічною, культурно-інформаційною, фінансово-банківською інфраструктурою.

Казахстанське суспільство цієї загальнонаціональної ідеї, яка могла б об’єднати всі етноси країни і зарядити їх енергією державного самоздійснення, очікувало, бо вона відкриває перед новою державою, яка займає за територією 9-те місце у світі, але нараховує лише 17 млн. чоловік населення, реальну, хоча й амбітну, складну в здійсненні мету національного поступу. Складну передусім тому, що необхідно забезпечити національне розмаїття в межах багатонаціональної демократії, обґрунтувати стратегії формування національної ідентичності, базованої на ідеї нерозривної єдності казахстанського народу, спільної та неподільної батьківщини всіх етносів, що живуть на величезній території Казахстану – країни з важкою екологічною і тоталітарно-репресивною спадщиною. Так, на території Казахстану від 1930 до 1960 роки було 60 таборів, колоній та інших відділень ГУЛАГу. А депортації, голодомор, репресії? А проблема “нікчемного”, як передбачливо висловився Шевченко, Аральського моря, з яким пов’язана чи не найжахливіша на планеті екологічна катастрофа?

Отож, згадуючи казахську легенду про Божу сокиру і святе дерево, заплаканого верблюда і понурого казаха, яку поетично відтворив Шевченко, мимоволі замислюєшся над сучасними незворотними змінами природного середовища, руйнацією екосистем, духовним спустошенням і моральною деградацією людини.

²⁷ Mangilik El. – 02.2014. – № 1(3). – С. 11.

Так, починаючи від 1961 до 1989 р., в Казахстані на Семипалатинському полігоні було проведено 209 підземних ядерних випробувань в 181 штольні. На закриття цих штолень уже витрачено 200 мільйонів доларів, а для того, щоб вилучити із залитих бетоном штолень радіоактивні відходи, необхідно приблизно 200 мільярдів доларів.

Та чи не найбільшою катастрофою в долі казахського народу був тотальний геноцид казахів, який визначається народним терміном Ашаршилик. Унаслідок штучного Великого голоду, який охопив Великий степ на початку 30-х років ХХ ст., чисельність корінного населення в Казахстані скоротилося на 70%. Українців в Казахстані після казахського голодомору стало на 200 тис. менше²⁸.

“Казахський народ, який нараховував понад 7 мільйонів осіб, будучи п’ятим великим народом в Російській імперії і СРСР і найбільшим народом усїєї Центральної Азії до 1932 року, після 1933 року нараховував менше 2 мільйонів, назавжди втративши 5 мільйонів 68 тисяч чоловік, із них понад 4 мільйони фізично знищених або 70% загального числа населення, ледве досяг до 1937 року 2 мільйони 181 тисяча 520 чоловік”²⁹.

Це було для казахського народу трагічним наслідком сталінської політики “Малого Октябрю”, яку жорстоко проводив в Казахстані, тоді Автономному Краї в складі РСФСР, найближчий друг і соратник самого Сталіна Філіп Ісаєвич Голощокін (Шая Іскович Кукович). Саме цей хитрий, безжалісний і цинічний більшовицький діяч, який вісім років – від 1925 до 1933 року – керував Казахстаном, був головним організатором наймасштабнішого геноциду багатостраждального народу, який казахи означають словом Ашаршилик³⁰.

Безжалісне винищення кочівників здійснювалося не лише запровадженням штучного голоду такими засобами, як “колективізація”, “осідлість”, “усуспільнення домашньої худоби”, “вилучення надлишків продовольства”, “ліквідація байсько-куркульського елемента” та ін., але й розстрілами військами ОГПУ цілих аулів, які намагалися порятуватися від голоду в Китаї. До речі, цими репресивними акціями тоді керував майбутній Генеральний секретар СРСР Костянтин Черненко.

Уже в 1928 р. в Казахстані за вказівкою Філіпа Голощокіна розпочалася масова конфіскація худоби в населення, що і спричинило Великий голод. Цей кривожадний ненависник “нацменів” не приховував, що задля очищення Казахстану від корінного населення – казахів, та задля побудови на цих землях грандіозних індустріальних центрів штучний голод, замаскований під природну катастрофу на зразок гололюду-джуту, – ефективний і швидкий спосіб винищення кочівників.

До речі, один із чільних організаторів голодомору в Україні Мендель Хатаєвич також не приховував цілеспрямованої політики комуністичної партії на знищення українських селян шляхом запровадження штучного голоду, а по суті, була розпочата неоголошена війна з власним народом: “Жестокая борьба ведется между крестьянами и нашей властью. Этот год будет решающей проверкой нашей силы и

²⁸ “Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)”. – Астана, 2014. – С. 131.

²⁹ Султан Хан Аккулы. Голодомор. Цифры поражают. – Mangilik El. – 02.2014. – № 1(3). – С. 94.

³⁰ Касымов Данияр. Так кто же такой Голощекин? – Mangilik El. – 04.2014. – № 2(4). – С. 86–90.

прочности. Понадобился голод, чтобы показать им, кто здесь хозяин. Это стоило миллионов жизней. Но колхозная система была создана и мы выиграли эту войну”³¹.

Російська імперська і більшовицька влада зневажливо ставилася до місцевого населення частини Середньої Азії, що входила до складу Російської імперії, а після жовтневого більшовицького перевороту до складу Російської Федерації, називаючи його киргизами, киргиз-кайсаками, “казаками”, “кочівниками”, “відкочівниками”, “нацменами”, “казак-нацменами”, “інородцями”...

А якими драматичними екологічними наслідками для Казахстану обернулася так звана цілинна епопея? Могутніми тракторами знищувалася унікальна екосистема Великого Степу, руйнувалися безцінні пам’ятники найдавнішої в світі номадичної цивілізації, відбулася деградація і поступова манкуртизація значної частини місцевого населення, яке, до речі, перетворилося на етнічну меншину в себе на батьківщині. Та й економічного виправдання цього широкомасштабного освоєння цілинних земель неможливо відшукати. Як узагальнив російський академік Александер Чібільов, “вже в 1963 році в СРСР почалися масовані закупівлі зерна за кордоном. За 10 років (1976–1985 рр.) було закуплено 308 млн. тон на суму понад 50 млрд. доларів. У 1985 р. за рахунок імпорту задовольнялося майже 40% потреб країни в зерні. Паралельно із зростанням закупівель зерна країна стала посилено, на шкоду своїй природі, добувати і продавати за кордон нафту. В 1960 році було продано 17,8 млн. тон нафти, а закуплено 200 тисяч тон зерна. В 1985 році продано 117 млн. тон нафти, а закуплено 44,2 млн. тон (за іншими даними 50,0) зерна. Отже, радянські нафтодолари пішли на підтримку американських фермерів, а вітчизняне село залишилось і досі залишається жебраком”³².

До речі, протягом 1954–1956 рр. понад 100 тис. дівчат і юнаків виїхало з України освоювати цілинні й перелогові землі Казахстану та Сибіру, проте їхня адаптація до умов казахського соціокультурного простору була складна. Не так легко сприймають інші етноси національні, етнічні, релігійні, соціальні та інші традиційні чинники формування загальноказахської ідентичності. Та й самі казахи, принаймні їх значна частина, тепер відновлюють національну та культурну тожсамість і завдяки цьому починають усвідомлювати своє місце в цій своєрідній мультинаціональній і мультикультурній спільності, якою є казахський народ. Так, у надзвичайно популярній поемі “Цивілізація в омані” видатного казахського поета Мухтара Шаханова є розповідь про одного мудрого владика, в якого запитали, скільки він має дітей. Той відповів: “Півтори”. Насправді у владика було троє синів і всі вони високоосвічені, начитані, з живим, енергійно реактивним розумом.

*Но только один из них
Сумел соединить
Свои острые знания
С нравственными истинами
И наследиями культуры предков.
Потому я тех двоих,
Не состоявшихся духовно,*

³¹ Там само. – С. 90.

³² Mangilik El. – 04.2014. – № 2(4). – С. 157.

*Принимаю за полчеловека.
Холодный, расчетливый разум,
Не облагороженный духовностью,
Как бы его ни возвышали,
Губительно опасен
Для общества.*

Мухтар Шаханов із великою тривогою говорить про зменшення території духовності на всій планеті. Він повністю поділяє позицію Чингіза Айтматова про вироблення нової, на противагу концепції глобальної економізації світового співтовариства, концепції, яка б сприяла “глобальній гуманізації” людства, а її економічна складова була б лише частиною людської культури і етики.

Отож, гадаю, не без впливу казахських інтелектуалів-гуманітаріїв, казахстанської духовної еліти відродилася загальнонаціональна ідея вічності народу і держави “Менгілік Ель”. Ця ідея сьогодні стимулює становлення спільної загальноказахстанської ідентичності, що забезпечує динамічний розвиток інтеграційних процесів у казахстанському суспільстві. Важливо, що здійснюється самоотожднення громадян Казахстану зі спільними цінностями, орієнтирами розвитку суспільства, з базовими культурними цінностями казахської нації, зі звичаями, традиціями, мовою, з історичною спадщиною.

Відомо, що в спадщину від СРСР державі Казахстан залишилася одна із найбільших техногенних катастроф – загибель Аральського моря, генна мутація живих істот в районі Семіпалатинського ядерного полігону, незворотні зміни довкілля, жакливі хвороби, ослаблення життєвої енергії нації та духовна деградація населення. Ця системна деформація соціуму і природного середовища болісно вражає казахську національну еліту, яка прагне стимулювати волю і життєву енергію свого народу задля активної модернізації мислення і способу життя казахів. Робити це надзвичайно складно, бо кількостолітнє перебування казахів під тотальним впливом Росії призвело до деформації системи цінностей казахської цивілізації, руйнації життєвого простору нації, ослаблення етнокультурної ідентичності.

У романі надзвичайно популярного письменника сучасного Казахстану Роллана Сейсенбаєва “Мертві блукають пісками” художньо досліджується історична доля казахського народу в контексті жорстокого, немилосердно агресивного знищення людиною довкілля, руйнування біосфери землі. Метафорою екологічної катастрофи людства та, як наслідок, непогамовної жадоби збагачення, нестримного поглинання живої матерії природного світу, духовного спустошення людини у романі виступає символічний образ сліпців із картини Пітера Брейгеля, які покійно ідуть слідом за своїм також сліпим провідником до прірви.

Для казахів, як стверджує Роллан Сейсенбаєв, водна стихія Аральського моря – це своєрідний гігантський резервуар-архів родової пам’яті багатьох поколінь. І тому загибель Арала символізувала втрату багатомірової родової пам’яті, що неминуче призводило до втрати орієнтації в просторі національного буття, до неможливості усвідомлення людиною свого місця у віковичному колообігу природних явищ і процесів.

Літературний критик, філософ і політолог Рустем Жангожа (Джангужин) присвятив спеціальний діалог-дослідження оригінальному творчому феномені,

яким є в наш час складний космос творів Роллана Сейсенбаєва. Особливий акцент Рустем Жангожа робить в книзі “Код Роллана Сейсенбаєва” на аналізі двох останніх його романів “Трон сатани” і “Мертві блукають пісками”. Письменника хвилює доля казахського національного, точніше етнокультурного феномена, який драматично “вживається” в урбанізований соціокультурний контекст. Не так то просто переорієнтувати традиційний багатовіковий шлях розвитку казахського народу на інтеграцію в глобальні, транснаціональні системи співробітництва і взаємодії. Особливо, коли зважити на те, що казахське суспільство, вважає Роллан Сейсенбаєв, переживає системну кризу і акультурацію. Першими причинами цього невтішного соціального діагнозу є відсутність повноцінного політичного і культурного статусу незалежності народу і країни, змирення казахського суспільства і державної влади зі статусом пасивного об’єкта, який перебуває між двома потужними суб’єктами глобального впливу – Російською Федерацією і Китаєм. Правда, коли Росія анексувала Автономну Республіку Крим і здійснила військове вторгнення на Схід України, Казахстан і Білорусь – ці два активні партнери Росії по Євразійському Економічному Союзу, намагалися дотримуватися нейтральної позиції, хоча й висловили стурбованість. Але швидко усвідомили, що задля досягнення геополітичних цілей путінська Росія не буде дотримуватися норм міжнародного права і легко ігноруватиме суверенні кордони. А це вже серйозна загроза для суверенітету цих країн, які відмовилися приєднатися до санкцій Російської Федерації проти Заходу. Та головне, що Казахстан, навіть певною мірою й Білорусь, прагне виробити власну систему ціннісних орієнтацій, подавати свою, національну інтерпретацію минулого, відкидаючи російську імперську версію казахстанської історії і започатковуючи написання своєї історії мовою і вірою свого народу. Це істотно змінює соціально-політичну і духовно-культурну атмосферу країни, в якій так складно і повільно проходить трансформація казахстанської національної ідентичності.

Очевидно, що в країнах Центральної Азії, як і в Україні, не завершився процес формування національної ідентичності, який проходить в умовах конструювання наднаціональних ідентичностей та утворення наднаціональних утворень. Ми з тривогою спостерігаємо, як всередині України – держави-нації активно діють інспіровані Росією інформаційно-комунікативні механізми забезпечення внутрішньої колонізації суспільної свідомості, суспільних настроїв, відбувається акультурація населення з метою формування наднаціональної культурної ідентичності – панросійської. В її основу покладена російська національна ідентичність, яка є домінантною не лише в Російській Федерації, але в межах Співдружності Незалежних Держав. Росія використовує широкий спектр маркерів панросійської наднаціональної ідентичності, які діють поряд із маркерами української національної ідентичності, “створюючи у громадян України панросійську ідентичність та легалізуючи СНД як наднаціональне утворення, або заміняючи їх, ставлячи під загрозу існування окремої української національної ідентичності”³³.

Подібні проблеми переслідують і незалежні держави Центральної Азії, які також перебувають в пошуках нової ідентичності та під цілеспрямованим упровадженням панросійської наднаціональної ідентичності.

³³ *Пелагея Наталя*. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. – С. 180.

Водночас в Україні активізувалося формування наднаціонального європейського символічного простору, створюються умови для просування інтеграції та появи європейської ідентичності, імплементації загальноєвропейського наративу в свідомість передусім молодшого покоління українців, впровадження європейських цілей та цінностей в економічне та суспільно-політичне життя України³⁴.

Політолог Рустем Жангожа поділяє думку Роллана Сейсенбаєва про кризовий стан казахського суспільства, спричиненого драматичним переборенням традиційної номадичної культури, що загальмувало і ускладнило трансформацію господарсько-економічного, соціально-політичного і культурного укладу життя казахів. Кінно-кочівна цивілізація, яка вже вичерпувала свою пасіонарну енергію на очах Тараса Шевченка і приреченість якої бачили та відтворили неминучість її загибелі славетні попередники Сейсенбаєва – письменники і філософи Абай та Шакарім, своїм відходом ослаблювала національний дух, волю до сприйняття змін, а головно, що внаслідок необхідності інтегрувати казахів у модерний глобалізаційний світ втрачалася національна ідентичність казахського народу.

Очевидно, що однією з найважливіших причин повільної та неповноцінної інтеграції казахського народу в урбанізований соціокультурний світ є те, що “казахська інтелектуальна еліта не зуміла виробити перспективний проєкт майбутнього розвитку нації. Не змогла імплемувати його у свідомість людей як частини проєкту їх колективного майбутнього”³⁵.

Рустем Жангожа вирішив запропонувати своїй нації оригінальну систему ціннісних орієнтацій, базовану на першій світовій монотеїстичній релігії – Тенгрианстві. Саме на схилах небесних вершин Тянь-Шаня, Заїлійського Ала Тау зароджувалася ця система вірувань, що сполучала в гармонійній єдності Небо, Землю, Воду і Повітря. Дослідник в яскраво виразній стилістичній формі заглиблює уяву в кількатисячолітнє минуле гунів і тюрків, обґрунтовуючи формування ними вже в першому тисячолітті до нашої ери своїх державних об’єднань. Його особливо цікавить духовний світ цих тюркських народів, їхня культура – філософія, письменність, історія, медицина, наука, архітектура, міти, легенди, народна культура...

Дух народів – визначальний фактор життєдіяльності, джерело пасіонарності, за Л.М.Гумільовим, не тільки цих давніх народів, бо, за Гегелем, “дух – це знання про себе у своєму відчуженні; це божественна сутність, що є процесом збереження своєї самототожності у своїй іншості”³⁶. Тому для тюркських народів вкрай важливо повернути або зберегти свою самототожність, свою національну ідентичність “у своїй іншості”, в нинішній сутності та якості, активізувати процес національного самоусвідомлення, здійснити “прозирання духу” (Гегель) у глибини первісного самоусвідомлення. Адже тюркські племена в давнину були поєднані загальнотюркською ідентичністю і сповідували спільну релігію, єдину віру – культ Тенгри, культ Голубого Неба, Небесного Духа-господаря Всесвіту, Вічного Неба. Отже, ці народи володіли власною аксіологічною системою, комплексом ціннісних орієнтацій.

³⁴ *Кремень Василь, Ткаченко Василь*. Україна: ідентичність у добу глобалізації. – Київ, Тов-во “Знання” України, 2013. – С. 440.

³⁵ *Рустем Жангожа*. Код Роллана Сейсенбаєва. – Международный клуб Абая. – 2013. – С. 126.

³⁶ *Гегель*. Феноменологія духу. – Київ: Основи, 2004. – С. 512.

Визначивши імперативи загальнотюркської ідентичности, Рустем Жангожа пропонує цю космологічну і релігійну систему взяти за основу міжцивілізаційного діалогу і на її цінностях визначати нові орієнтири політико-економічної й етнокультурної самоідентифікації народів незалежних держав Центральної Азії та майбутньої Центрально-Азійської інтеграції³⁷. Адже є очевидним те, що незалежні держави Центральної Азії перебувають зараз у пошуках нової ідентичности, нових геополітичних орієнтирів, які не передбачають прийняття інтеграційної моделі євразійства, що її пропонує путінська Росія. Вони, ці нові центральноазійські держави, схиляються до думки, що заражена імперським синдромом Росія, особливо після цинічної анексії Криму і агресії на Схід України, стане для них не доброю свекрухою, а злою сусідкою, готовою в будь-яку мить відкусити частину чужої землі або задусити в своїх жадібних обіймах. Тому не лише для Казахстану, але й для інших країн цього регіону казахські інтелектуали пропонують формувати на основі національної ідентичности кожного народу загальнотюркську наднаціональну ідентичність як противагу панросійській наднаціональній ідентичності та здійснювати щось на зразок “паломництва в країну Європа”. Водночас це передбачає і реалізацію “спогаду про майбутнє” – відродження системи вірувань та духовних цінностей, закодованих в Тенгріянстві, що може бути запорукою і засобом історико-культурної саморефлексії народів Центральної Азії, справжнім смислом і змістом їхнього майбутнього життя в його історико-культурному розвитку та духовному і моральному відродженні.

Рустем Жангожа з тривогою і глибоким співпереживанням роздумує над тим, що сталося з казахською національною культурою і колективною свідомістю казахського суспільства в ХХ та на початку ХХІ ст. Його, як і багатьох казахських інтелектуалів, хвилює не лише майбутнє рідного Казахстану, але й споріднених глибинними духовними і культурними взаємозв'язками казахського етносу, сусідніх народів, предки яких багато-багато віків тому спільно формували цілісну систему ціннісних орієнтацій, монотеїстичний комплекс вірувань – Тенгріянство. Як пише видатний казахський письменник і вчений Олжас Сулейменов, “найдавніша релігія на планеті, яка оформилася як філософське вчення вже в 4-му тисячолітті до народження християнського Бога і стала матір'ю семітських та індоіранських релігій, помітно вплинувши на давньоєгипетські культури – тенгріянство, вже давно чекає на своїх дослідників”³⁸.

Та важко передбачити, чи ця давньотюркська система вірувань, ця концепція культурно-історичної та етнічної спільности – Тюркський Ель, буде сприйнята як консолідаційна ідеологема всіх етносів і політичних еліт Казахстану. Час покаже, чи на її основі буде сформована загальнотюркська ідентичність, чи космогонічні й онтологічні ідеї, уявлення і постулати Тенгріянства здатні подати нове бачення історичної перспективи для нових незалежних держав Центральної Азії. Але такий намір сучасного Казахстану слід лише вітати, бо без набуття національної ідентичности навряд чи є реальна перспектива динамізації внутрішньоінтеграційних

³⁷ *Рустем Жангожа (Джангужин)*. Туркестан – Туран: силуэты геостратегии (иллюзия реальности или... реальность иллюзии?). – К., 2014.

³⁸ *Сулейменов Олжас*. АЗ і Я. Книга добромисного читача / Переклад з російської. – Київ: Видво Жупанського, 2009. – С. 266.

процесів. Консолідація багатьох етносів, які замешкали на території нинішнього Казахстану, є одним із пріоритетних державних завдань. З цією метою була створена і активно діє Асамблея народу Казахстану, заради набуття міжнаціональної єдності, суспільної консолідації розробляється патріотичний акт “Менгілік Ель”, який запропонує казахстанському суспільству нову систему державотворчих, загальнонаціональних цінностей, ідейну основу нового казахстанського патріотизму.

Для того, щоб досягнути остаточного самоутвердження як суверенної держави, Казахстану, як і Україні, необхідно сформувавши державно-національну ідеологію, без якої не набути власну історичну і духовну сутність, не відродити й виплекати відчуття індивідуальної та колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури, історії, мови, традицій. Адже передусім на усвідомленій членами суспільства спільній історико-культурній основі й “виростає” нація як національно-культурна цілісність, здатна на динамічне самоутвердження серед інших націй і країн світу. Цим і пояснюються активні пошуки джерел, із яких можна було б черпати пасіонарну енергію, так необхідну для творення суспільної консолідації. Тому національна ідентичність й відіграє важливу інтеграційну, консолідівну функцію, оскільки на її базі формується політична спільнота зі своїм суверенним статусом і стратегією побудови дієздатної суверенної держави, конкурентоспроможної економіки, культурної самобутності.

Тому є всі підстави вважати національну ідентичність соціокультурним феноменом³⁹, бо саме культурні традиції та духовні цінності забезпечують історичне буття кожного етносу, будь-якої нації, творять те, що ми називаємо “душею народу”, що сакралізує дух нації, національні почуття, національну свідомість.

У романі в поемах Мухтара Шаханова “Космоформула караючої пам’яті (таємниця, що її забрав із собою Чингісхан)” наводиться історичний факт про доручення хана Отрара Каїрхана своєму воєноначальникові Месбаю вивести із оточеного Чингісханом міста трьох видатних духовних корифеїв свого народу. Не виконав ханського наказу полководець – не надав значення збереженню духовних лідерів батьківщини – вченого, поета і філософа, за що хан Отрар і засудив його до смертної кари. Але і себе покарав хан сорокома ударами батою за те, що довірився своєму воєноначальникові, а, отже, не зумів зберегти тих мудреців, які “несуть у собі основний духовний стрижень нації”, які є головним, справді “золотим запасом країни”. На знак жалоби в країні хан оголосив семиденний траур.

*Нельзя забывать,
Что именно
Великие сыны Отечества,
Обладающие высокой духовностью
И благородной силой ума,
Определяют степень
И высоту развития
Любого государства⁴⁰.*

³⁹ Козловець Микола. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – С. 57.

⁴⁰ Шаханов Мухтар. Космоформула карающей памяти (Тайна, унесенная Чингисханом). – Алматы : “Білім”, 2001. – С. 216.

Як стверджував філософ Сергій Кримський, “функціонування нації, в першу чергу, потребує розвиненої національної свідомості, носієм якої виступає особливий соціальний прошарок – інтелігенція”⁴¹. Оскільки “нація і є визначальною сферою функціонування культури”, а “культура існує тільки в національному вигляді”⁴², саме культура як цілісна система репрезентує національну свідомість, національний менталітет, дух народу і найефективніше сприяє формуванню політичної спільноти.

Саме тому у формуванні національних ідентичностей найчастіше апелюють до тих ідей і кодів, із допомогою яких люди могли б себе ідентифікувати з певним етнічним субстратом, що володіє сформованою мітосимволічною системою уявлень, вірувань і цінностей.

Важливо сприяти усвідомленню членами спільноти, а ця функція покладається на національну еліту, на інтелігенцію, своєї належності до єдиного народу – до національної спільноти, яка єднається почуттям кривної спорідненості, братерства, спільними мітами, традиціями, символами, історичною пам’яттю, звичаями і ритуалами, землею предків, спільною етнотериторією.

І хто тепер може сказати, про що думав, чого благав у святого дерева понурий казах на заплаканому верблюді, якого побачив Тарас Шевченко “в степу безкраім за Уралом”, чи усвідомлював він свою духовну спорідненість із природою і безкінечним небом? Хто вповість нам почуття і переживання тих казахів-киргизів, із якими дружив-спілкувався український поет-художник, які думки, які спогади були затаєні в родовій пам’яті цих кочівників, в глибинах національної самосвідомості цього народу? Та відродження давньотюркської системи вірувань, культурно-історичної та етнічної спільноти – Тюркський Ель, Менгілік Ель, свідчить про те, що той одинокий казах на захирілім верблюді, той кайзак, що не оминав “дерева святого” і жертвами благав це дивне дерево, мабуть-таки перебував ув органічному духовному і фізичному зв’язку з Небесним Духом – Господарем Вічного Неба.

⁴¹ *Кримський Сергій*. Під сигнатурою Софії. – К. : Видавничий дім “Кисво-Могилянська академія”? 2008. – С. 362.

⁴² Там само. – С. 85.